

บทที่ ๒

ปรัชญาเบื้องต้นศึกษาของมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

คำว่า "ปรัชญา" เป็นคำที่รู้จักกันอย่างแพร่หลายในกลุ่มผู้ที่ศึกษาหาความรู้ ปรัชญาไม่ได้เป็นเรื่องที่เกี่ยวกับความคิดที่ลึกลับซับซ้อนจนยากที่จะเข้าใจได้ แต่การที่จะกล่าวว่า ปรัชญาคืออะไรนั้น เป็นเรื่องที่ลำบากที่จะอธิบายหรือให้นิยามได้อย่างชัดเจน

ความหมายของปรัชญา

คำว่าปรัชญา แปลตามศัพท์ภาษาไทยที่เราใช้กันนั้น มาจากรากศัพท์เดิมคือ พร. กับคำว่า ญา หรือ ชญา พร. แปลว่า ประเสริฐ เลิศ ดียิ่ง และคำว่า ชญา แปลว่า รู้ หรือความรู้ หรือความฉลาด เมื่อรวมเข้าเป็นปรัชญา จึงแปลว่าความรู้อันประเสริฐ ความรู้ที่ดีเลิศ ความรู้อันสูงสุด

คำว่า Philosophy ซึ่งเป็นภาษาอังกฤษนั้นมาจากรากศัพท์ภาษากรีกโบราณคือ Philosophia ซึ่งแยกได้เป็น 2 คำ คือ Philos แปลว่า ความรัก และ Sophia แปลว่า ความรู้ ความฉลาด เมื่อรวมเข้าด้วยกันจึงแปลว่า ความรักในความรู้ หรือความรักในการที่จะแสวงหาความรู้ ความรักในการศึกษา

ความหมายตามรูปศัพท์เท่าที่กล่าวมาทั้งในภาษาไทยและภาษาอังกฤษนั้นไม่ตรงกันทีเดียวนัก ความหมายตามรูปศัพท์ในภาษาไทย หมายถึงความรู้อันประเสริฐ ความรู้ที่สิ้นสุดแล้วไม่มีความรู้ใดที่ประเสริฐหรือเลิศไปกว่า ส่วนตามรูปศัพท์ในภาษาอังกฤษนั้นหมายถึง ความรักในความรู้ ความกระตือรือร้นในการที่จะแสวงหาความรู้ ไม่ใช่หมายถึงตัวความรู้ ดังที่ความหมาย ตามรูปศัพท์ภาษาไทยหมายถึง

เมื่อก้าวตามรูปศัพท์แล้วได้ความหมายไม่แจ่มแจ้ง ไม่มากพอที่จะให้เราเข้าใจได้อย่างจริงจัง จึงควรพิจารณาต่อไปในด้านความหมายตามเนื้อหาหรือความหมายด้านใจความ ซึ่งความหมายด้านนี้มีนักปราชญ์ทั้งชาวไทยและต่างประเทศได้ให้ความหมายไว้ต่าง ๆ กัน ดังจะยกมาเป็นตัวอย่างดังนี้

เสฐียร พันธงชัย กล่าวไว้ในหนังสือศาสนาเปรียบเทียบว่า "ปรัชญา ได้แก่หลักฐานแห่งความรู้ หลักวิทยาการ หรือหลักประเพณีปฏิบัติ และหมายถึงความเชื่ออันใดอันหนึ่ง เป็นความรู้ความคิดที่ไม่เกี่ยวข้องกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์หรือเทพเจ้าใด ๆ"

หลวงวิจิตรวาทการ กล่าวไว้ในหนังสือศาสนาสากกล่าว "ปรัชญา แปลมาจากภาษาอังกฤษ ว่า Philosophy แปลตามศัพท์ได้แก่ ความรอบรู้ หมายถึงหลักความดีที่สามารถสอนกันเองได้ คิดค้นมาใหม่ได้ ซึ่งมีจดจารึกกันไว้เพื่อศึกษากันต่อมา ไม่เกี่ยวกับความศักดิ์สิทธิ์ใด ๆ ไม่ได้มีมาจากเทพเจ้าหรือสวรรค์ชั้นใด"

จางงศ์ ทองประเสริฐ กล่าวไว้ในหนังสือศาสนาปรัชญาประยุกต์ว่า "ปรัชญา แปลตามศัพท์ คือความรู้อันประเสริฐ คือความรู้แจ้งหลังจากที่ได้ตรัสรู้แล้ว นี้ว่าตามศัพท์ที่ไทยเราเอามาใช้ส่วนฝรั่งที่เขียนว่า Philosophy และไทยเราแปลว่า ปรัชญาเหมือนกันนั้นเขาหมายถึง ความรักในความรู้ ซึ่งเกิดมาจากความสงสัย ความแปลกใจเพราะฝรั่งเขาถือว่า ผู้ที่จะมีความรู้ (Wisdom) ได้นั้นมีเฉพาะพระผู้เป็นเจ้าเท่านั้น คนธรรมดาไม่อาจมีความรู้ได้"

เพลโต (Plato) นักปรัชญากรีกผู้ยิ่งใหญ่คนหนึ่งในสมัยโบราณกล่าวว่า "ปรัชญามุ่งที่จะรู้สิ่งนิรันดร และธรรมชาติแท้จริงของสิ่งทั้งหลาย หมายความว่าปรัชญาหมายถึงการศึกษาหาความรู้เรื่องสิ่งนิรันดร และความจริงของสิ่งเหล่านั้น"

คานท์ (Kant) นักปรัชญาเยอรมันกล่าวว่า "ปรัชญาคือศาสตร์ที่รู้ด้วยความรู้ และการวิจารณ์ความรู้ การวิเคราะห์ความรู้"

กองค์ (Auguste Comte) กล่าวว่า "ปรัชญา คือศาสตร์ของศาสตร์
ทั้งหลาย"

วุนด์ (Williams Wundt) กล่าวว่า "ปรัชญา คือการรวบรวม
ความรู้ที่ได้จากวิทยาศาสตร์สาขาต่าง ๆ มาไว้ในที่เดียวกัน"

เมื่อกล่าวโดยสรุป ปรัชญาโดยทั่วไปมักพูดถึงเรื่องความจริงที่สิ้นสุด
ความจริงที่สูงที่สุด ความจริงอันสุดท้าย (Ultimate or Absolute Truth)
กล่าวถึงผลรวมแห่งประสบการณ์เดิม ซึ่งผ่านการพิจารณา หรือไตร่ตรองอย่าง
รอบคอบแล้ว และถูกกำหนดไว้เป็นหลักยึดในการดำรงชีวิต ที่คนจะปฏิบัติตามได้
เป็นแนวทางในการดำเนินชีวิต เป็นแนวทางความคิดที่คิดว่าเป็นทางที่ดีที่สุด"
(บุญมี แท่นแก้ว และคณะ, 2538: 1-3)

ความหมายของการศึกษา

ม.ล.ปิ่น มาลากุล ได้กล่าวไว้ในหนังสือวิชาครูเล่มเล็กว่า การ
ศึกษากับการเรียนหนังสือแตกต่างกันมาก และการเรียนหนังสือจำกัดอยู่ที่หนังสือ
และความรู้ในหนังสือเท่านั้น ส่วนการศึกษาคือ เครื่องมือที่ทำให้เกิดความเจริญ
งอกงามทุกทางในตัวบุคคล การให้การศึกษาแก่เด็กนั้นคือการส่งเสริมพัฒนาการ
ของเด็กทางร่างกาย อารมณ์ สังคม สติปัญญา มุ่งหมายให้เด็กเติบโต เป็น
บุคคลที่สมบูรณ์ ดำรงตนอยู่ได้ด้วยดีในภายภาคหน้า จุดหมายปลายทางของการ
ศึกษาก็คือ การเป็นพลเมืองดี มีสัมมาอาชีพ

เพื่อให้เห็นความหลากหลายของความหมายของการศึกษา จึงขอ
เสนอแนวความคิดเกี่ยวกับความหมายของการศึกษาของนักปราชญ์ และนักการ
ศึกษาบางท่านไว้ดังนี้คือ

อริสโตเติล (Aristotle) ได้มีความเห็นว่า "ความมุ่งหมายของ
การศึกษานั้นควรจะมุ่งให้ทุกคนมีคุณธรรม ความดี และความสุข การบรรลุถึง
คุณธรรม คือการบรรลุถึงความสุขและความดี ความงามนั่นเอง "

กู๊ด (Carter V. Good) ได้ให้นิยามว่า "การศึกษาคือ การผสมผสานของทุกกระบวนการ ในอันที่จะทำให้บุคคลหนึ่งได้พัฒนาความสามารถ เจตคติ และลักษณะพฤติกรรมอื่น ๆ ให้มีคุณค่าต่อสังคมที่เขาอยู่อาศัย"

การศึกษาคือ กระบวนการทางสังคมที่ประชาชนได้รับการอบรมในสภาพแวดล้อมที่กำหนดไว้ เพื่อที่จะให้มีสมรรถภาพทางสังคม และการพัฒนาตนเองอย่างเต็มที่

จอห์น ล็อก (John Lock) ได้อธิบายว่า "การศึกษาคือ กระบวนการที่สามารถควบคุมร่างกาย สร้างนิสัยที่ดีงาม ส่งเสริมศีลธรรมและฝึกฝนจิตใจให้รู้จักเลือกเอาเฉพาะสิ่งที่ดีมีประโยชน์มาใช้ในการดำรงชีวิตได้ และได้บัญญัติหลักไว้ 3 ประการ คือ พลศึกษา จริยศึกษา และพุทธศึกษา"

แฮร์บาร์ต (Johann Friedrich Herbart) ได้อธิบายว่า "การศึกษา คือการให้ความรู้ การสร้างปัญญาขึ้นในสมอง และดวงจิตของเด็ก โดยการจัดความรู้ต่าง ๆ ให้เป็นระบบ เมื่อเด็กเติบโตขึ้น ก็将有ความเข้าใจโลก และสังคมได้หลายวิธี การให้ความรู้แก่เด็กนั้น จะต้องมิวิชาที่กระตุ้นความสนใจ และความตั้งใจของเด็กด้วย"

ดิวอี้ (John Dewey) ให้ความหมายว่า "การศึกษาคือ ชีวิต (Education is life) สิ่งที่มีชีวิตจะต้องการเจริญเติบโต และเปลี่ยนแปลงไปตามกาลเวลาและสิ่งแวดล้อม การศึกษาเป็นกระบวนการเช่นเดียวกับชีวิต คือมีการเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ ดังนั้นคนเราต้องมีการศึกษาตลอดเวลาและต้องดำเนินไปตลอดชีวิต"

สาโรช บัวศรี ให้นิยามว่า "การศึกษา คือการพัฒนาบุคคลและสังคม เพื่อความงอกงาม และเพื่อดำรงไว้ซึ่งอิสรภาพ และเสรีภาพของบุคคลและประเทศชาติ"

หลวงประดิษฐาโยควิบูลย์ ให้นิยามว่า "การศึกษาได้แก่การฝึกฝนกาย วาจา ใจ ให้อยู่ในระเบียบอันดีงาม ให้รู้จักความสุขจิต เกสียดซึ่งความทุกข์จิต และให้รู้จักรักษาสุขภาพอนามัย มีความรู้ มีสติปัญญา สามารถที่จะเผชิญกับปัญหา

ของชีวิตได้ในทำนองคลองธรรม มีศิลปะในการประกอบสัมมาชีพ สามารถที่จะ
บำเพ็ญ ตนให้เป็นประโยชน์แก่ตนเองและผู้อื่น"

พระราชวรมุณี (ประยูรค์ ปยุตโต) ได้กล่าวว่า "การศึกษา เป็น
ภารกิจของปัญญา และเป็นกิจกรรมของมนุษย์ ช่วยให้ผู้มีชีวิตอยู่อย่างมี
อิสรภาพ หลุดพ้นจากอำนาจครอบงำ และภาวะที่บีบคั้นของสิ่งแวดล้อม มีความ
เป็นใหญ่ในตนเอง คือมีอิสรภาพทางจิตใจ มีความเป็นนายเหนือธรรมชาติในตัว"

พุทธทาสภิกขุ ได้กล่าวว่า "การศึกษานั้นเกิดขึ้นจากวิธีการฝึกอบรม
เป็นการฝึกฝนอบรมให้เห็นด้วยตนเอง เห็นซึ่งตนเอง และสิ่งที่สอนนั้นคือ
ลักษณะนิสัยและจิตใจ" (บุญเลิศ นาคแก้ว และนางเยาว์ ธาธาศรีสุทธิ 2526 :
53-55)

ดังนั้นการศึกษาตามแนวของพุทธธรรมจึงเป็นการเรียนทั้งด้านเนื้อหา
ความรู้กับการฝึกปฏิบัติ และการเข้าใจถึงผลของการปฏิบัติดี ปฏิบัติชอบนั้นจะนำ
ไปสู่ความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์

จากนิยามและคำที่กล่าวถึงการศึกษานั้น จะเห็นได้ว่าการศึกษามี
ความสำคัญ และมีอิทธิพลต่อชีวิตมนุษย์โดยมีข้อกำหนดให้เป็นไปในแนวทางที่
สังคมต้องการ หรือจะกล่าวโดยสรุปได้ว่า การศึกษาคือการสั่งสอนอบรมใน
ชุมชนหนึ่ง ๆ ให้เป็นไปตามความต้องการของชุมชนนั้น ๆ เพื่อให้สามารถอยู่ใน
ชุมชนนั้นได้อย่างเป็นสุข

ปรัชญาการศึกษา

เมื่อก้าวถึงปรัชญาโดยทั่วไปแล้วจะเห็นว่าเป็นการพยายามที่จะให้
ความกระจ่างในเรื่องความจริงทั้งมวล โดยอธิบายถึงความจริงให้เข้าใจง่าย
และให้มีลักษณะ เป็นระบบให้มากที่สุด ดังนั้นเมื่อก้าวถึงปรัชญาการศึกษาจึง
หมายถึงความพยายามที่จะแปลความหมายของการศึกษาให้เข้าใจง่าย ๆ เพื่อที่
จะสร้างความคิดรวบยอด แล้วนำมากำหนดเป็นนโยบายหรือเป้าหมายของการ
ศึกษาต่อไป

ปรัชญาการศึกษาต้องอาศัยปรัชญาทั่วไป เพราะปัญหาทั่วไปของการศึกษาก็คือปัญหาารากเงาของปรัชญา เราไม่สามารถวิพากษ์วิจารณ์ความคิดนโยบาย หรือแม้แต่แนะนำสิ่งใหม่ ๆ ที่กำลังเป็นอยู่นั้นโดยปราศจากการพิจารณา เช่น ปัญหาปรัชญาทั่วไปที่กล่าวว่าอะไรเป็นธรรมชาติของชีวิตที่ดีหรือชีวิตที่บริสุทธิ์ (Good life) ซึ่งการศึกษาจะบอกเรื่องนี้แก่เราได้ เพราะมนุษย์ได้รับการศึกษาจึงต้องยึดถือลักษณะธรรมชาติของสังคมเป็นสำคัญ ทั้งนี้ก็เพราะว่าการศึกษาเป็นกระบวนการทางสังคมและเป็นธรรมชาติของความแท้จริงสูงสุด ซึ่งความรู้ทั้งหมดก็จะต้องพยายามค้นหาจุดนี้ให้ได้ ด้วยการนำเอาวิชาปรัชญาทั่วไปมาใช้กับวิชาการศึกษา ซึ่งคล้าย ๆ กับว่าปรัชญาทั่วไปนั้นเป็นการคาดคะเน (Speculative) กำหนดตัวเอง (Prescriptive) และวิพากษ์วิจารณ์ (Critical) หรือวิเคราะห์ (Analysis) ให้เข้ากับหลักการการศึกษา

1. ปรัชญาการศึกษามีลักษณะเป็นการคาดคะเนคือ ปรัชญาการศึกษาจะต้องคิดค้นวิธีตั้งทฤษฎีว่าด้วยธรรมชาติของมนุษย์ ของสังคม และของโลกขึ้น โดยการจัดระเบียบและตีความต่าง ๆ ของข้อมูลที่ขัดกันกับผลการวิจัยทางการศึกษาและวิทยาศาสตร์ที่ว่าด้วยมนุษย์ ว่าจะใช้ได้อย่างไร

นักปรัชญาการศึกษาอาจจะต้องตั้งทฤษฎีขึ้นโดยคัดมาจากปรัชญาทั่วไปแล้วนำมาประยุกต์เข้ากับการศึกษา หรือคัดเนื้อหาของการศึกษามาผสมกลมกลืนให้เข้ากับขอบข่ายของปรัชญา ไม่ว่าจะดำเนินการตามวิธีใดก็ตาม ข้อเท็จจริงที่ปรากฏอยู่ก็คือ การศึกษานั้นมีปัญหายุ่งยากสลับซับซ้อน ไม่ว่าจะใช้วิธีการวิทยาศาสตร์ หรือวิธีการทางการศึกษาเข้าช่วยในการแก้ปัญหาโดยลำดับก็ตาม แม้กระนั้นก็ยังต้องย้อนกลับมาอาศัยปรัชญาเข้าช่วยในการแก้ปัญหาอยู่นั่นเอง

2. ปรัชญาการศึกษาเป็นการกำหนดความมุ่งหมายตัวเองขึ้น ปรัชญาการศึกษาจำเป็นต้องกำหนดจุดหมายปลายทาง ดังนั้น การศึกษาจึงต้องดำเนินการรอบตามวิธีการทั่วไปของการศึกษา ต้องให้บรรลุจุดหมายปลายทางที่กำหนดขึ้น

นั้น ต้องกำหนดคำจำกัดความของการศึกษา แล้วอธิบายถึงจุดหมายปลายทาง และวิธีการของระบบการศึกษาที่จะไปถึงจุดหมายนั้นให้พิจารณา เพื่อให้เป็นไปตามความมุ่งหมายนี้

การศึกษาต้องสร้างกฎเกณฑ์ที่ถูกต้องให้เป็นมาตรฐาน เนื้อหาของวิชาการศึกษาก็ไม่เพียงพอที่จะกำหนดจุดหมายปลายทางได้โดยลำพังตัวเอง คือ จะต้องมียุทธศาสตร์วิชาอื่นมาช่วยด้วย

3. ประชญาการศึกษาเป็นการวิเคราะห์และวิพากษ์วิจารณ์ ประชญาการศึกษาจะวิเคราะห์การศึกษาในแง่ของการคาดคะเน และการกำหนดความมุ่งหมายตัวเอง เป็นทฤษฎีตามเนื้อหาของวิชาการศึกษา เช่นเดียวกับเนื้อหาวิชาอื่น ๆ ประชญาการศึกษา จะตรวจสอบว่าอุดมคติของการศึกษาและของวิชาการสาขาอื่น ๆ ให้เข้ากับประชญาการศึกษาที่มีเหตุผลความคิดพอที่จะอธิบายข้อเท็จจริง เพื่อจะชี้ให้เห็นถึงความเหมาะสมของทฤษฎีต่าง ๆ (ศุภนิธย์ วัฒนธาดา, 2520: 341-342)

สำหรับประชญาการศึกษาที่กล่าวมาเบื้องต้นนั้น เป็นการกล่าวถึงประชญาการศึกษาโดยทั่ว ๆ ไป แต่สำหรับประชญาการศึกษาตามแนวพุทธศาสตร์นั้น อาจกล่าวได้ว่าหมายถึง แนวทางปฏิบัติเพื่อให้บรรลุถึงผลสำเร็จอย่างแท้จริง โดยอาศัยการเรียนรู้ โดยยึดถือตัวเองเป็นจุดศูนย์กลางเพื่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงไปในทางที่ดีขึ้น

ประชญาการศึกษาตามแนวพุทธศาสตร์

ประชญาการศึกษาตามแนวพุทธศาสตร์ เป็นการศึกษานวทางในการแก้ปัญหาชีวิตของมนุษย์ โดยอาศัยหลักธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธองค์มาประกอบการแก้ปัญหาที่ทำให้เกิดความทุกข์ และหลักธรรมที่มีบทบาทมากที่สุดก็คือ อริยสัจสี่ ซึ่งประกอบด้วย

1. **ทุกข์** คือ ความทุกข์กาย ทุกข์ใจ อันเกิดจากการที่ไม่ได้รับการตอบสนองในสิ่งที่ตนเองต้องการ สภาวะเช่นนี้ทำให้เกิดอาการคับข้องใจ เกิดความทุกข์ ถ้าหากยังขจัดไม่ได้ก็จะตกอยู่ในสภาพเช่นนี้ตลอดไป

2. **สมุทัย** คือ สาเหตุแห่งปัญหา พระพุทธองค์ท่านตรัสว่า ผลย่อมมาจากเหตุ ในเมื่อผลคือความทุกข์ ทุกข์ก็คงต้องมีสาเหตุว่าเกิดขึ้นจากอะไร ตัวอย่างเช่น ทุกข์อันเกิดจากความยากจน อาจจะมีสาเหตุมาจากเราใช้จ่ายฟุ่มเฟือยหรือรายได้ก็น้อย

3. **นิโรธ** คือ การเลือกแนวปฏิบัติที่คิดว่าดีที่สุดไปสู่การปฏิบัติเพื่อให้เกิดความหลุดพ้นจากความทุกข์กาย ทุกข์ใจเหล่านั้น

4. **มรรค** คือ ทางปฏิบัติเพื่อให้หลุดพ้นจากทุกข์ เมื่อเลือกแนวทางที่ดีที่สุดแล้วลงมือปฏิบัติในแนวทางที่เราเลือก เช่น ปัญหาจากความยากจนมีหลายสาเหตุที่ทำให้เกิดความยากจน เราก็เลือกหาเหตุที่สำคัญที่สุดที่ว่าอะไรที่ทำให้เรายากจน อาจจะเป็นเราฟุ่มเฟือยเกินไป เราก็ต้องเลือกปฏิบัติคือไม่ฟุ่มเฟือย

หลักการของพระพุทธองค์เป็นสังฆธรรมที่เป็นอมตะ เป็นวิทยาศาสตร์ที่สามารถจะทำการพิสูจน์ผลได้ตลอดเวลา แต่ผลนั้นเป็นนามธรรม ซึ่งผิดกับวิทยาศาสตร์ตรงที่ผลของวิทยาศาสตร์เป็นรูปธรรม

การศึกษาปรัชญาการศึกษาตามแนวพุทธศาสตร์ ทำให้ผู้เรียนสามารถแก้ปัญหาชีวิตของตนเองและรวมทั้งแก้ปัญหาของสังคมได้ หลักการนี้เป็นหลักการสำคัญในการพัฒนา เพราะการพัฒนาจะเริ่มจากการที่เราจะระบุสิ่งที่เป็นปัญหาแล้วลงมือแก้ปัญหา โดยเลือกแนวทางปฏิบัติที่ดีและเหมาะสมที่สุด (ไพศักดิ์ พูนเกษตรวัฒนา และคณะ, 2531: 1176)

การสร้างปรัชญาการศึกษาตามแนวพุทธศาสตร์

ตามแนวความคิดและหลักการของปรัชญาการศึกษาที่กล่าวมาแล้ว ทำให้เห็นแนวทางที่จะนำหัวข้อธรรมะ หรือพุทธธรรมที่สำคัญ ๆ มาสร้างปรัชญาการศึกษาตามแนวพุทธศาสตร์ได้ เช่นเดียวกับแนวความคิดของลัทธิปรัชญาอื่น ๆ ที่มีต่อการศึกษา เพราะพุทธธรรมที่นำมาเป็นหลักนั้น สามารถประยุกต์เข้ากับระบบการศึกษาได้อย่างเหมาะสมโดยมีโครงสร้างที่ชัดเจน มีขั้นตอนเป็นไปตามลำดับ และเป็นรูปธรรมที่มีมาตรฐานสูง นอกจากนี้แนวความคิดยังมีการต่อเนื่องและสัมพันธ์กับทุกองค์ประกอบของการศึกษา ซึ่งหัวข้อธรรมะหรือพุทธธรรมที่จะนำมาประยุกต์ใช้ในการสร้างปรัชญาการศึกษานั้น จะแสดงให้เห็นได้ตามหัวข้อต่อไปนี้

1. ความหมายของการศึกษาตามแนวพุทธศาสตร์

ในการจัดการศึกษาโดยทั่วไปนั้น เป็นการให้การศึกษาแก่บุคคลหรือมนุษย์ ซึ่งในพุทธศาสนาได้กล่าวไว้ว่า มนุษย์ประกอบด้วย รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ รวม 5 ประการ ที่เรียกว่า "เบญจขันธ์" หรือขันธ์ 5 ซึ่งรวมอยู่เป็นกระบวนการเดียวกัน สำหรับการเรียนรู้ความจริงของชีวิตตามหลักของพุทธศาสนาได้เน้นถึงการศึกษาในเรื่องของมนุษย์ คือ ขันธ์ 5 นั้น หมายถึง ส่วนประกอบต่อไปนี้

- รูป หมายถึง ร่างกาย หรือตัวเรา
- เวทนา คือความรู้สึก โลก โกรธ หลง
- สัญญา คือการจำ การลืม
- สังขาร คือความนึกคิด
- วิญญาณ คือความรู้

แต่สิ่งสำคัญยิ่งคือ เวทนา (ความรู้สึก) เพราะจะทำให้เกิดความโลภ ความโกรธ และความหลงผิด และทำให้มนุษย์หรือขันธ์ 5 นั้น สร้างโลกะ โทสะ และโมหะ ให้แก่ตัวเอง ซึ่งสิ่งเหล่านี้ทำให้เกิดปัญหาร้ายแรงขึ้น

แก่มนุษย์และสังคมมนุษย์อย่างมากมาย จึงกล่าวได้ว่า ธรรมชาติของมนุษย์หรือผู้ที่เข้ารับการศึกษานั้น คือผู้ที่มีปัญหาใหญ่ ๆ อยู่ 3 ประการ ซึ่งจะติดตัวอยู่เสมอ ไม่ว่าจะเป็น ความโลภ ความโกรธ และความหลงผิด รวมกันแล้ว เรียกว่า อกุศลมูล นั้นเอง

ผู้ที่ทำหน้าที่ให้การศึกษามายังถึงครูหรือผู้สอน จึงต้องคำนึงถึงเรื่องอกุศลมูลนี้อยู่ตลอดเวลา และจะต้องพยายามแก้ไขให้ ความโลภ ความโกรธ ความหลงนี้ ลดลงให้มากที่สุดเท่าที่จะทำได้ เพราะจะทำให้ผู้ที่ได้รับการศึกษาหรือผู้เรียนนั้น มีโอกาสที่จะเจริญงอกงามหรือพัฒนาขึ้นมาอย่างสมบูรณ์ นอกจากนี้ยังทำให้ได้รับประสบการณ์และแบบอย่างที่ดี สามารถบรรลุถึงเป้าหมายของชีวิตที่ดีตามควรแก่กรณีได้

ดังนั้นการศึกษาตามแนวพุทธศาสตร์ก็คือ การพัฒนาขั้น 5 (รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ) เพื่อให้ โลภะ-โทสะ-โมหะ (อกุศลมูล) ลดน้อยถอยลง หรือเบาบางลงไป และจะหมดไปในที่สุด จนได้บรรลุชีวิตที่ดี การให้การศึกษแก่เยาวชนนั้น ก็เพราะต้องการลดอกุศลมูลของเขาลงไปให้มากที่สุดเท่าที่จะทำได้ เพื่อให้แต่ละคนได้มีโอกาสประสบกับชีวิตที่ดีบ้างตามสภาพและความเหมาะสม หรืออาจจะกล่าวว่าตามแนวพุทธศาสตร์นั้น การศึกษามายังถึง การเรียนรู้ตามหลักพุทธศาสนา ซึ่งถือเอาตัวบุคคลเป็นจุดศูนย์กลางของการเรียนรู้ นั่นเอง

2. ความมุ่งหมายของการศึกษาตามแนวพุทธศาสตร์

ตามหลักของพระพุทธศาสนานั้นถือว่าชีวิตมนุษย์มีอยู่ 2 ระดับ คือชีวิตของผู้ที่ยังครองเรือนอยู่และชีวิตของผู้ที่ไม่ครองเรือนอีกแล้ว ซึ่งบุคคลทั้ง 2 ระดับนี้ ยังคงมีการศึกษาเล่าเรียนเพื่ออบรมตนเองหรือเพื่อแก้ปัญหาของตนเอง และของสังคมที่ตนอาศัยอยู่ ซึ่งจะได้อธิบายในรายละเอียดต่อไป

ความมุ่งหมายในการศึกษาของผู้ที่ไม่ครองเรือนอีกแล้ว บุคคลเหล่านี้ ได้เล่าเรียนและปฏิบัติธรรมทั้งปวง เพื่อหาสาเหตุของทุกข์ซึ่งได้แก่ ความโลภ ความโกรธ และความหลงผิด ซึ่งรวมเรียกว่า อกุศลมูล ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว ชีวิตที่ดีบอกกุศลมูลได้โดยสิ้นเชิงย่อมเป็นชีวิตที่เป็นสุขและเป็นชีวิตที่พึงประสงค์และเป็นชีวิตที่ดีที่สุด ชีวิตดังกล่าวนี้ เรียกว่า นิพพาน นิพพานในกรณีนี้จะเห็นว่ขันธ 5 ยังคงอยู่ แต่กิเลสอันดับหมดแล้ว ใจจึงสุขสงบที่สุด เป็นชีวิตที่ดีสูงสุด นิพพานจึงเป็นความมุ่งหมายอันสูงสุดของการศึกษาในระดับของผู้ที่ไม่ครองเรือนอีกแล้ว

ความมุ่งหมายของการศึกษาในระดับของผู้ที่ยังครองเรือนอยู่นั้น มุ่งที่จะดับหรือระงับปัญหาของชีวิตให้ได้พอสมควร เพื่อว่าจะได้ประสบชีวิตที่ร่มเย็น ตามควร แก่กรณีของผู้ที่ยังครองเรือนอยู่ และพยายามดับหรือแก้ปัญหาดตรงสาเหตุของปัญหานั้น ๆ เหมือนกัน ชีวิตที่ร่มเย็นหรือดีพอสมควรของมราวาสนี้เรียกชื่อว่า บุรณาการ เพราะฉะนั้น ความมุ่งหมายของการศึกษาในระดับของมราวาสนั้นก็คือ บุรณาการ การที่ผู้ครองเรือนจะได้ประสบชีวิตที่ร่มเย็นที่ดีพอสมควรหรือที่เรียกว่าบุรณาการนั้น ก็จะต้องพยายามลดอกุศลมูลของตน อันเป็นสาเหตุพื้นฐานให้เหลือน้อยที่สุดเท่าที่จะทำได้

ดังนั้นความมุ่งหมายของการศึกษาตามแนวพุทธศาสตร์ จะสรุปได้ดังนี้คือ

- ความมุ่งหมายอันสูงสุดของการศึกษาในระดับของผู้ที่ไม่ครองเรือนแล้ว ได้แก่ นิพพาน ซึ่งเป็นจุดหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา บุคคลทุกคนเมื่อมีฉันทะ เพียรพยายาม มีความพร้อมแล้ว ก็สามารถบรรลุนิพพานได้
- ความมุ่งหมายอันสูงสุดของการศึกษาในระดับของผู้ที่ยังครองเรือนอยู่ ได้แก่ บุรณาการ หมายถึง ทำให้เต็มหรือสมบูรณ์ ชีวิตที่สมบูรณ์ หรือที่เต็มเปี่ยม นั้น คือชีวิตที่มีบุรณาการ

3. แนวนโยบายหลักของการศึกษาตามแนวพุทธศาสตร์

แนวทางเพื่อให้เป็นไปตามความมุ่งหมายของการศึกษานั้น เรียกว่าแนวนโยบาย ซึ่งตรงกับคำว่า "มรรค" ในพุทธศาสนา ซึ่งในที่นี้ก็จะกล่าวถึงแนวนโยบายหลักหรือมรรคของการศึกษาสำหรับผู้ที่ไม่ครองเรือนอีกแล้ว และสำหรับมรรควาสไปตามลำดับดังนี้

3.1 แนวนโยบายหลักของการศึกษาในระดับของผู้ที่ไม่ครองเรือน

ความมุ่งหมายของการศึกษาในระดับสูงสุด ได้แก่ นิพพาน ส่วนแนวทางหรือแนวของการปฏิบัติหรือแนวนโยบายของการศึกษา เพื่อที่จะบรรลุถึงนิพพานนั้น ต้องมีมรรคมืองค์แปด หรือ ทางมืองค์แปดประการ คือ

1. สัมมาทิฎฐิ (เห็นชอบ ได้แก่ เข้าใจถึงเรื่องอริยสัจ 4 เรื่องไตรลักษณ์ เรื่องอกุศลมูล เป็นต้น)
2. สัมมาสังกัปปะ (ดำริชอบ ได้แก่ ดำริจะออกจากกาม ดำริที่จะไม่พยาบาท ดำริที่จะไม่เบียดเบียน)
3. สัมมาวาจา (เจรจาชอบ ได้แก่ ไม่พูดเท็จ ไม่พูดส่อเสียด ไม่พูดคำหยาบ ไม่พูดเพื่อเจ้อ)
4. สัมมากัมมันตะ (กระทำชอบ ได้แก่ ไม่ฆ่าสัตว์ ไม่ลักทรัพย์ ไม่ฉ้อฉล ไม่ประพฤตินิโคตนา)
5. สัมมาอาชีวะ (เลี้ยงชีพ ไม่ประกอบอาชีพในทางที่ผิด)
6. สัมมาวายามะ (พยายามหรือเพียรชอบ ได้แก่ เพียรระวังไม่ให้บาปเกิดขึ้นในสันดาน เพียรละบาปที่เกิดขึ้นแล้ว เพียรให้กุศลเกิดขึ้นในสันดาน เพียรรักษากุศลที่เกิดขึ้นแล้วไม่ให้เสื่อม)
7. สัมมาสติ (ระลึกชอบ ได้แก่ กายานุปัสสนา เวทยานุปัสสนา จิตตานุปัสสนา และธัมมานุปัสสนา)
8. สัมมาสมาธิ (ตั้งจิตมั่นชอบ เช่น การเจริญญานทั้ง 4) (องค์ทั้ง 8 ประการนี้รวมสรุปได้ 3 ประการคือ ศีล สมาธิ และปัญญา) นี้ก็แปลว่าผู้ที่ศึกษาในระดับนี้จะต้องเล่าเรียนและปฏิบัติตามแนวทาง

หรือแนวนโยบายอันมีองค์แปดประการอย่างเคร่งครัด เพราะหวังที่จะบรรลुพระนิพพาน เครื่องครัดกว่าระดับมรราวาสซึ่งหวังเพียงความร่มเย็นพอควรเท่านั้น

ซึ่งสรุปได้ว่า แนวนโยบายหลักของการศึกษาในระดับนี้ได้แก่ มรรคมีองค์แปด อันเป็นแนวทางที่พระพุทธองค์ทรงกำหนดขึ้นไว้ เพื่อสนองความมุ่งหมายในการระงับหรือแก้ปัญหาอันสูงสุดของชีวิต อันได้แก่ ปัญหาที่เรียกว่าอกุศลมูล เมื่อแก้ปัญหาสำเร็จแล้วก็จะได้ประสบชีวิตอันสมบูรณ์สูงสุด หรือที่เรียกว่านิพพาน

3.2 แนวนโยบายหลักของการศึกษาในระดับมรราวาสหรือผู้ที่ยังครองเรือนอยู่

แนวนโยบายหลักของการศึกษาในระดับมรราวาสผู้ที่ยังมีบ้านช่อง ลูกเมีย ทรัพย์สมบัติ มีหน้าที่ราชการงานเมืองหรือธุรกิจ ฯลฯ อยู่ นั้น ก็จะต้องพยายามประยุกต์ตามแนวที่เรียกว่า "มรรคมีองค์แปด" หรือ "ศีล-สมาธิ-ปัญญา" นั้นเอง เท่าที่สามารถจะทำได้ตามประสาของผู้ครองเรือน

แนวนโยบายหลักของการศึกษา กำหนดไว้ 3 ประการคือ

1. ศึกษาให้รู้จักตนเอง อันประกอบด้วยสิ่งสำคัญ 2 ข้อคือ

1.1 ศึกษาเรื่องจันท์ 5 ของตนเอง เพื่อให้รู้เกี่ยวกับร่างกายและจิตใจ ซึ่งย่อมจะรวมไปถึงเรื่องการสังเกตตนเอง วิธีการคิด และวิธีการแก้ปัญหาด้วยอย่างแน่นอน เพราะสิ่งเหล่านั้นย่อมเป็นเรื่องของ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ นั้นเอง

1.2 ศึกษาวิชาความรู้ต่าง ๆ หลาก ๆ แขนงอย่างกว้างขวาง เพื่อเป็นพื้นฐานความรู้ที่มั่นคงครบถ้วนประการหนึ่ง และเพื่อค้นพบว่าตัวเองถนัดไปในทางใดบ้าง เมื่อทราบว่าตนเองถนัดไปในทางใด แล้วก็จะพัฒนาให้ลึกซึ้งลงไปทางนั้น เพื่อเกิดผลยกตัวเองออกมาให้ปรากฏ และปรับปรุงให้เป็นประโยชน์ต่อตนเองและสังคม

2. ศึกษาให้รู้จักสังคมหรือสิ่งแวดล้อม เพื่อให้รู้จักว่าสังคมที่ตนอาศัยอยู่นั้น ประกอบด้วยโครงสร้างอะไรบ้างและมีปัญหาสำคัญอย่างไรบ้าง เช่น เรื่องการปกครอง การป้องกันประเทศชาติ การเศรษฐกิจ ตลอดจนการฝึกหัดเล่าเรียนในเรื่องสัมมาอาชีพ วัฒนธรรมของชาติ การปฏิบัติตนเพื่อเป็นพลเมืองดีมีวินัย เป็นต้น เมื่อรู้จักตนเองและรู้จักสังคมแล้ว ก็จะได้ปฏิบัติตนได้ถูกต้อง นอกจากศึกษาสังคมที่ใกล้ชิดกับตนเองแล้ว ก็จะต้องศึกษาให้รู้จักสังคมที่กว้างขวางออกไป เช่น ประเทศใกล้เคียงและประเทศอื่น ๆ ทั้งปวง

3. ศึกษาเรื่องจริยธรรม ศึกษาเล่าเรียนและปฏิบัติในเรื่องคุณธรรม ศีลธรรมอย่างกว้างขวางและลึกซึ้ง เพื่อจะได้ลดการเบียดเบียนกันและทุจริตต่อกันลงไปเสีย รู้จักละอายต่อความชั่ว รู้จักประกอบความดีอันจะก่อให้เกิดสันติสุขและความร่มเย็นได้บ้างทั้งในตัวเองและสังคม

นโยบายบายทั้ง 3 ของการศึกษาสำหรับบรรพชาวดำตามทีกล่าวมานี้ อาจจะแก้ปัญหาต่าง ๆ ในตัวเองและสังคมได้ตามควรแก่กรณี ก่อให้เกิดความมั่นคง มีขวัญดี ลดความโลภ-โกรธ-หลง ลงได้บ้าง และเกิดมีความสุขสงบในชีวิตพอสมควร ทั้งหมดนี้เมื่อรวมกันเข้าแล้วก็คือชีวิตที่ร่มเย็นหรือชีวิตที่มีสมดุล หรือที่เรียกว่า บุรณาการ (สารโฆ บัควรี, 2529: 36-42)

4. วิธีการของการศึกษาตามแนวพุทธศาสตร์ (วิธีสอนและการอบรม)

การสอนและการอบรมนั้น ย่อมจะมีวิธีการหลายประการ และเป็นเรื่องที่จะละเอียดอ่อนมาก มีทั้งวิธีการที่เป็นแม่บทใหญ่ และวิธีการย่อย ๆ อีกมากมาย

วงการของวิชาการศึกษา หรือวิชาศึกษาศาสตร์นั้น มีความเข้าใจกันมานานแล้วว่า ถ้าสังเกตเห็นว่ามนุษย์ใช้วิธีคิดอย่างไรแล้ว ก็ให้นำวิธีคิดของมนุษย์ มาใช้เป็นวิธีสอนหรืออบรมตัวมนุษย์เอง การทำอย่างนี้ทำให้เกิดการเข้าใจหรือการเรียนรู้ได้อย่างสะดวก

วิธีการคิดของมนุษย์นั้นย่อมมีได้หลายวิธี และสลับซับซ้อนมาก แต่วิธีการคิดที่เด่นชัดนั้น ได้แก่ วิธีแก้ปัญหานั้นเอง ซึ่งอาจถือว่าเป็นวิธีการแม่บทของการคิด ก็ยังได้

เมื่อพระพุทธองค์ประสบกับปัญหาสำคัญในชีวิต และมีพระราชประสงค์ที่จะพ้นจากปัญหานั้นไปเสีย พระพุทธองค์ได้ทรงคิดแก้ปัญหาอย่างไร วิธีแก้ปัญหของพระพุทธองค์ในต่อนั้น ก็น่าจะนำมาใช้เป็นวิธีการสอนแม่บท ได้เป็นอย่างดี

วิธีแก้ปัญหของพระพุทธองค์นั้น เราอาจเห็นได้อย่างชัดเจนจากขั้นตอน ทั้งสี่ขั้นของธรรมะที่เรียกว่า อริยสัจ 4 พระพุทธองค์ได้ทรงคิดและทรงปฏิบัติเป็น 4 ขั้นตอนด้วยกันในการแก้ปัญหาของพระองค์ซึ่งเรียกว่า เป็นขั้นทั้ง 4 ของอริยสัจ คือ ขั้นทุกข์ ขั้นสมุทัย ขั้นนิโรธ และขั้นมรรค ในแต่ละขั้นได้ทรงกำหนดกิจที่จะต้องกระทำ (ที่เรียกว่า กิจในอริยสัจ) เอาไว้ด้วยอย่างแจ่มชัด ในที่นี้ จะพิจารณาเฉพาะ เรื่องวิธีการ หรือ เรื่องขั้นตอน ของอริยสัจเท่านั้น มิได้กล่าวถึงเรื่องเนื้อหาหรือรายละเอียดของอริยสัจแต่อย่างใด

ขั้นตอนทั้ง 4 นี้ รวมทั้งกิจในอริยสัจด้วย อาจเอามาประยุกต์เป็น วิธีสอนแม่บท ได้เป็นอย่างดี เมื่อประยุกต์ได้เรียบร้อยแล้ว ก็อาจจะให้ชื่อว่า "วิธีสอนตามขั้นทั้ง 4 ของอริยสัจ" ซึ่งถือได้ว่าเป็นวิธีการสอนการอบรมที่สำคัญยิ่งอย่างหนึ่ง หรือเป็นแม่บทในการสอนทั่วไป ในทุกระดับของการศึกษา วิธีสอนดังกล่าวนี้ ย่อมจะเป็นเรื่องที่สำคัญยิ่งของศึกษาศาสตร์ หรือของบุคคลที่เป็นครู ผู้ที่ใช้วิธีสอนตามขั้นทั้ง 4 ของอริยสัจย่อมกล่าวได้ว่า เจริญตามรอยพระบาทของพระพุทธองค์

เพื่อเป็นการสรุป "ปรัชญาการศึกษาตามแนวพุทธศาสตร์" ที่สร้างขึ้นใหม่ จะดูได้จากตารางหรือโครงสร้างของความคิดต่อไปนี้ (สารวัชร บัณฑิต, 2526: 17-18)

โครงสร้างอย่างหนึ่งของปรัชญาการศึกษา	หัวข้อธรรมะในพุทธศาสนาที่เกี่ยวข้อง	ปรัชญาการศึกษาตามแนวพุทธศาสตร์ (สำหรับผู้ครองเรือน)
1. ความหมายของการศึกษา	<ul style="list-style-type: none"> - ชั้น 5 - อกุศลมูล - ชีวิตที่ดีสูงสุด หรือนิพพาน 	การศึกษา คือ การพัฒนาชั้น 5 เพื่อว่าอกุศลมูลจะได้ลดน้อยถอยไป และได้บรรลุชีวิตที่ร่มเย็นตามควรแก่กรณี
2. ความมุ่งหมายของการศึกษา	นิพพาน	บูรณาการ (หรือชีวิตที่ร่มเย็น)
3. แนวนโยบายหลักของการศึกษา (หรือทำอย่างไรชีวิตจึงจะเป็นไป ความหมาย และความมุ่งหมายของการศึกษา)	มรรคมงคล 8 หรือย่อเป็น 3 ข้อ คือ กัลป์ สมาธิ ปัญญา	แนวนโยบาย 3 ประการของการศึกษา (ศึกษาตนเอง: ศึกษาสิ่งแวดล้อม : ศึกษาจริยธรรม) จริยธรรมย่อมช่วยให้อันตรกิริยาระหว่างตัวเราเองและกับสิ่งแวดล้อม เป็นไปในทางที่สงบและร่มเย็น กล่าวคือจริยธรรมช่วยทำให้อกุศลมูลลดน้อยถอยไป อกุศลมูลลดน้อยถอยไป

โครงสร้างอย่างหนึ่งของปรัชญาการศึกษา	หัวข้อธรรมะ พุทธศาสนา ที่เกี่ยวข้อง	ปรัชญาการศึกษาตามแนวพุทธศาสตร์ (สำหรับผู้ครองเรือน)
4. วิธีการของการศึกษา	<ul style="list-style-type: none"> — อริยสัจ — กิจในอริยสัจ 4 	เอาขั้นทั้ง 4 ของ อริยสัจ และ กิจในอริยสัจมาประยุกต์ใช้เป็นวิธีสอน เรียกว่า "วิธีสอนตามขั้นทั้ง 4 ของอริยสัจ"

หลักปรัชญาการศึกษาตามแนวพุทธศาสตร์นั้น เชื่อว่าจะ เป็นแนวทางในการสร้างเสริม และพัฒนากระบวนการแห่งพฤติกรรมให้บรรลุเป้าหมายได้อย่างแน่นอน หลักการแห่งปรัชญาการศึกษาตามแนวพุทธศาสตร์นี้ มิได้สร้างขึ้นมาเพื่อประสงค์อย่างอื่น เช่น ประดับบารมี หรือช่วยให้จำเก่ง พุดเก่ง หากแต่สร้างขึ้นมามีจุดมุ่งหมายที่แน่นอนคือพัฒนาพฤติกรรมที่แสดงออกมาอันเป็นส่วนหนึ่งแห่งบุคลิกภาพ แนวทางการศึกษาตามแนวพุทธศาสตร์เป็นกระบวนการพัฒนาทางด้านจิตใจ เมื่อบุคคลได้รับการพัฒนาจนถึงที่สุดแล้ว ก็จะช่วยส่งผลต่อการพัฒนาสังคม พัฒนาประเทศ (ไพฑุกดิ์ พุณเกษตรวัฒนา และคณะ, 2531: 1179)

ดังที่ สาโรช บัวศรี (2526: 27-28) ได้กล่าวว่า ปรัชญาการศึกษาตามแนวพุทธศาสตร์นั้น มีลักษณะที่แตกต่างจากปรัชญาการศึกษาทั่วไปเพราะปรัชญาการศึกษาตามแนวพุทธศาสตร์ถือหลักว่าการเสริมสร้างบุคลิกภาพ หรือการพัฒนาชีวิตที่สมบูรณ์แบบนั้น จะต้องเริ่มที่การเรียนรู้หรือเข้าใจความหมายความเป็นไปและความจริงเกี่ยวกับชีวิตของตนเอง (วิชา) อย่างจริงจังแล้วจึงสร้างพฤติกรรม การแสดงออกและความรู้สึกนึกคิด (จรณะ) ให้สอดคล้องกับความรู้นั้น โดยการยึดหลักที่ว่าเจริญรอยตามพุทธองค์ที่รู้ว่า ความจริงเกี่ยวกับ

ชีวิตตนเอง (บุพเพนิวาสานุสสติญาณ) รู้จักกฎเกณฑ์และวิธีชีวิต (จตุปปัตตญาณ) และรู้จักในอันที่จะแก้ปัญหาได้อย่างมีประสิทธิภาพยิ่ง (อัสวัคขยาญาณ)

ตามความจริงนั้น การสร้างพฤติกรรมในการแสดงออก (ศีล) และการสร้างความรู้สึกรักนึกคิด (สมาธิ) ให้สอดคล้องกับความรู้อย่างถูกต้องและมีเหตุผล นับได้ว่าเป็นกระบวนการในการแก้ปัญหาและการพัฒนาชีวิต อย่างมีขั้นตอนและมีเหตุผลตามแบบฉบับแห่งผู้เจริญแล้ว (อริยชนหรืออารยชน)

ดังนั้นผลแห่งการศึกษาหรือเข้าใจปรัชญาการศึกษาตามแนวพุทธศาสตร์สมควรจะเป็นการเปลี่ยนแปลง และสร้างบุคลิกภาพที่มีลักษณะเป็นความสะอาด (ผลมาจากการปฏิบัติตามหลักแห่งศีล) ความสงบ (ผลจากสมาธิ) และความสว่าง (ผลจากปัญญา) ในชีวิตยิ่ง ๆ ขึ้นไป ซึ่งผลดังกล่าวนี้ย่อมแผ่กระจายไปสู่สังคมเป็นส่วนรวมอีกด้วย (สาโรช บัวศรี, 2526: 27-28)

สรุปความได้ว่าปรัชญาการศึกษาตามแนวพุทธศาสตร์นั้น เน้นส่วนสำคัญที่สุดในเรื่องความรู้เกี่ยวกับความหมาย ความจริงของชีวิตและพฤติกรรมที่แสดงออก ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งแห่งบุคลิกภาพ เมื่อมีความรู้หรือความเข้าใจ (สัมมาทิฐิ) ที่ถูกต้องแล้ว กระบวนการทางพฤติกรรมที่แสดงออกก็ย่อมเป็นไปตามนั้นด้วย